

УДК 316.74:37

*К.Ричка,
В.Смакота,
кандидат соціологічних наук*

ОСВІТНІЙ ПОТЕНЦІАЛ НАСЕЛЕННЯ: СУТНІСТЬ, ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИМІРУ

Проведено соціологічний аналіз процесів формування, диференціації та використання освітнього потенціалу суспільства, здійснено оцінку освітнього потенціалу населення України.

***Keywords:** educational potential of the population, educational level, economic development.*

***Ключові слова:** освітній потенціал населення, освітній рівень, економічний розвиток.*

***Ключевые слова:** образовательный потенциал населения, образовательный уровень, экономическое развитие.*

Дослідженням теоретичних і прикладних проблем освітнього потенціалу займалися Г.Бекер, Й.Бен-Порет (у рамках економічної теорії людського капіталу передусім вивчався зв'язок економічного зростання з освітнім рівнем населення), а також цілий ряд соціологів: Р.Капелюшников, О.Бутнік-Сіверський, В.Іноземцев, О.Комарова, О.Красовська, В.Гейць, які розглядали питання формування, виміру, функціонування освітнього потенціалу на пострадянському просторі.

Зокрема, О.Комарова, досліджуючи освітній потенціал, визначає його як єдність кількісних (роки навчання, загальна вартість навчання в усіх ланках освітньої системи) та якісних (знання, уміння, навички, гуманітарні властивості, ціннісно-мотиваційний потенціал, творчий потенціал, соціальний інтелект) характеристик населення, які

сформовані матеріально-технічною базою, кадровими та фінансовими ресурсами системи освіти. Особливості розвитку освітнього потенціалу України також досліджувала І.Каленюк, яка вважає, що освітній потенціал – це єдність матеріально-речових і неречових елементів системи освіти. В.Добреньков, А.Кравченко освітній потенціал суспільства визначають так: це накопичений поколіннями обсяг знань, їх якість і професійний досвід, які засвоєні населенням та відтворюються через систему освіти [1, с. 611].

У рамках досліджуваної теми освітній потенціал у соціологічному розумінні розглядатиметься як сукупність знань, умінь, навичок, здобутих людиною в процесі пізнавальної та освітньої діяльності, практичного досвіду та таких, що визначають гуманітарні характеристики, ціннісно-мотиваційний і творчий потенціал людини.

Розглянемо приклади математичного обчислення освітнього потенціалу суспільства. У першому випадку сумарний час, витрачений населенням на навчання, є кількісною характеристикою освітнього потенціалу (O_p), і визначається так:

$$O_p = \sum L_s \times N_s ,$$

де L_s – чисельність населення першого рівня освіти, N_s – кількість років навчання, необхідних для здобуття першого рівня освіти [2].

Також існує метод обчислення індексу освітнього потенціалу (EP), який пропонують М.Руткевич і В.Левашов:

$$EP = \frac{e_1 + e_2 + e_3}{3} ,$$

де e_1 – індекс загальної освіченості населення віком понад 20 років; e_2 – чисельність студентів на 10 000 осіб; e_3 – частка витрат на освіту в ВВП [3, с. 147–148].

Проте слід зазначити, що ототожнення освітнього потенціалу з сумарним рівнем освіти населення є небажаним: освітній потенціал як обсяговий показник має включати в себе характеристики майбутнього, часові характе-

ристики. Для цього треба дослідити специфіку його розвитку та функціонування в різних історичних реаліях. Дослідження освітнього потенціалу сучасного українського суспільства стають знаковими на тлі розуміння того, що він як відновлювальний та невичерпаний ресурс стає чи не головною цінністю у XXI ст. – часі розвитку “економіки знань”. Особливістю освітнього потенціалу України є багаторічна проблема його недовикористання в умовах економічної стагнації.

Поняття освітнього, соціального й людського потенціалу з’явилися у науковій думці недавно, і пов’язано це насамперед з розвитком суспільних наук та їх активним втручанням у пояснення економічних процесів. Соціальні науки наголошують на важливості не тільки економічного, а й суспільного розвитку і, головне, на покращенні якості життя у зв’язку з економічним зростанням, яке відображається не тільки у забезпеченні вітальних потреб людини, а й потреб більш високого рівня, тобто на якісному людському розвитку. Показником останнього і стає людський потенціал. Індекс розвитку людського потенціалу, який вимірюється ПРООН, починаючи з 1990 р., складається з таких показників, як довголіття та здоров’я, рівень життя та середня й очікувана тривалість навчання; із них тільки другий показник обчислюється безпосередньо через ВВП країни. Досягнення держави у сфері освіти визнаються одними з найважливіших чинників суспільного розвитку; країни з високою грамотністю населення характеризуються загалом вищими економічними показниками і меншою соціальною та економічною нерівністю (при цьому для розвинутих країн вища освіта виявилась важливішим чинником економічного зростання, тоді як початкова і середня освіта важливіші для економічного зростання в країнах, що розвиваються) [4, р. 15].

Таким чином, освіта стає важливою соціальною цінністю не тільки для конкретної людини, а й для суспільства загалом. З іншого боку, з’являється стабільний зв’язок (і соціально-економічні дослідження в різних країнах світу

демонструють це) загального рівня освіченості з рівнем життя населення [5]. За фіксованих додаткових змінних (прибуток, раса, соціальний статус та ін.) однозначно підтверджується кореляція освіченості з більшою успішністю на ринку праці, з громадською, політичною та соціальною активністю, з кращим здоров'ям, низьким рівнем злочинності; крім того, охоплення освітою одного покоління позитивно впливає на рівень освіти наступного [4, р. 13].

Цілком обґрунтованим є твердження про найбільший ризик безробіття і соціального відторгнення у осіб з низькою професійною кваліфікацією і низьким рівнем освіти [6, с. 145–186]. За даними Інституту демографії, вік та освіта виявляються головними чинниками соціальної адаптації в перехідному суспільстві: “Вища освіта (чи її здобування у даний момент) – важливий фактор зарахування до групи “ті, хто виграли” (за роки реформ. – *авт.*). Особи з вищою чи незакінченою вищою освітою становлять 42 % цієї групи, а серед членів групи “ті, хто програли”, таких 21 %. Ті, хто має середню чи середню спеціальну освіту, розподілилися приблизно однаково (по 50%), а відсутність середньої освіти – вірна ознака потрапляння до групи “тих, хто програли”. Дослідники роблять висновок, що освіта є процесом накопичення людського капіталу, що приносить дивіденди, тільки реалізуючись у праці, до того ж високоосвічені люди мають більше можливостей для трудової самореалізації, а отже, і для задоволення соціальних потреб” [7, с. 36].

За даними дослідження, проведеного Інститутом соціології НАНУ в 2012 р., для 66,4% опитаних виявляється важливим підвищення освітнього рівня, серед яких найбільша кількість респондентів з повною вищою освітою – 80,8%, а не важливим оновлення знань вважали 15,9% опитаних з початковою чи не повною середньою освітою, а також 5,2% – з повною вищою освітою. Таке прагнення до освіти, до знань у всьому світі визнано сьогодні одним з найважливіших елементів національного багатства. Але до цієї думки суспільство йшло поступово, і каталізатором

такого ставлення до отримання знань стали бурхливі процеси економічного зростання у XIX–XX ст. Саме вони змусили звернути посилену увагу спочатку на якість праці, зокрема – на рівень професійної підготовки робітників, який в індустріальну епоху не може визначатися тільки природними здібностями, а потребує навчання та трудового досвіду.

Справа в тому, що ще на початку XIX ст. більшості робітників підприємств було достатньо мати певний рівень технічної обізнаності та навичок, що забезпечував виконання простих операцій. У таких умовах освіти на рівні “елементарної” було цілком достатньо. Але з розвитком технічного прогресу вимоги змінюються: Т.Шульц та Г.Бекер доводять ефективність інвестицій у людський капітал (а отримання освіти необхідно розглядати як інвестиції, адже безпосередні витрати і не отримана заробітна плата відновлюються в подальші роки [4, р. 9]. Постіндустріальне виробництво, приходячи на зміну традиційному, зумовлює зростання обсягів і появу нових галузей, впровадження нових технологічних змін, що вимагає високої кваліфікації робітників та злагодженої системи підготовки й підвищення кваліфікації кадрів. “У епоху знань ніщо не вважається більшим для економічного успіху, ніж освітня кваліфікація робочої сили ... країні з високим відсотком випускників, що здобули вищу освіту, як правило, приписують більший інноваційний потенціал і більшу здатність рухатися у вищій сектор економіки з більшою доданою вартістю, ніж країні з нижчою часткою випускників” [4, р. 5].

Тому націленість на більш високий рівень освіти спостерігається серед більшості учасників ринку праці – як серед робітників, так і серед роботодавців. Отже, витрати суспільства на освіту зростали упродовж XX ст. майже в усіх країнах, демонструючи дедалі повніше охоплення населення навчанням, особливо на рівні обов’язкового шкільного, а також на рівні витрат на одного учня (зокрема, поступово зменшується наповнюваність класів). Згодом у багатьох дослідженнях було продемонстровано висо-

кий ступінь кореляції між роками навчання та доходами, і цей факт підтверджувався як для розвинутих, так і для тих, що розвиваються, країн світу (збільшення середньої грамотності на 1% дає підвищення ВВП на приблизно 2%). При цьому має місце ще одна закономірність: економічна віддача від грамотності тим вища, чим більше висококваліфікованих робочих місць у економіці [4, р. 5].

Поступово саме показник рівня освіти починає використовуватись у визначенні економічного, соціального, культурного потенціалу суспільства. У доповіді Національної аналітичної ради (National Intelligence Council) США під назвою “Глобальні тенденції у 2025 р. – світ, що змінюється” наголошується, що освіта стала “основною детермінантою економічних результатів і потенціалу країн світу у 2025 р., коли рівність можливостей і доступність середньої і вищої освіти стане одним з пріоритетних критеріїв успішності будь-якого суспільства і його інноваційного потенціалу” [15].

У розвинутих країнах введення обов’язкової загальної безплатної освіти відбулося ще наприкінці XIX ст. У Російській імперії на початку XX ст. налічувалося 28,4% грамотних (з них понад 2/3 були навчені тільки початкової грамоті); у 1962 р. Радянський Союз запроваджує загальну 8-річну, а у 1976 р. – загальну обов’язкову середню освіту [8, с. 451].

А вже наприкінці XX ст. освіта стає однією з найважливіших галузей людської діяльності. Нині в розвинутих країнах у цю галузь вкладають від 5 до 8 % ВВП (США вкладають в освіту 5,69% свого ВВП у 2006 р., Росія – 4,1%, Україна – 5,37% (у 2007 р.) [9].

Освіта сьогодні стала справою національного масштабу, тому що на її підґрунті формуються основні стратегії розвитку кожної країни, і тому принципи її функціонування закладаються на державному рівні. І хоча в сучасному світі багато розвинутих держав активно використовують практику “імпорту інтелекту” (і навіть існує припущення, що пошуки інтелекту перетворюються на окремий, найвигід-

ніший вид бізнесу), все ж національний освітній ресурс визнається гарантом стабільності як соціальних процесів, так і економічного розвитку. Класичним доказом важливості присутності та використання в державі національного освітнього потенціалу є приклад Японії, яка в середині минулого століття, з міркувань заощадження часу і ресурсів, у галузі промислового виробництва зробила ставку на придбання іноземних технологій. Проте вже в наступному десятиріччі промисловість стала зазнавати збитків через перекриття доступу до нових технологій, обмеження сфери експорту вироблюваної за ліцензіями продукції та ін. Тому вже наприкінці 60-х років поряд з масовим імпортом зарубіжної технології державою і монополіями був прийнятий курс на активний розвиток і зміцнення власного науково-технічного потенціалу [8, с. 462].

Україна має високий інтелектуальний, зокрема освітній, потенціал, потужність якого становить 137–138 млрд дол. США. А за відносною кількістю осіб з вищою освітою вона входить до першого десятка розвинутих країн світу [10, с. 71–72].

Глобальний індекс конкурентоспроможності України станом на 2012–2013 р. дорівнює 73 (місце серед 144 країн світу), при цьому якість інститутів суспільства знаходиться на 132-ому місці, охорона здоров'я та початкова освіта – на 62-ому, вища освіта та професійна підготовка – на 47-ому [16]. Отже, освітній потенціал є максимально розвинутим ресурсом суспільства, але питання його використання все ще залишається невирішеним.

Освітній потенціал населення України у 2002 р. дорівнював 15 967,5 млн людино-років навчання, а у 2010 р. – 183, 5 млн людино-років навчання. У його структурі частка освітнього потенціалу населення, якому на 2002 р. виповнилося 15–39 років, становила 47,7%, 0–14 років – 28%, 40–59 років – 18,4%, 60 років і більше – 5,9%. З часткових освітніх потенціалів п'ятирічних вікових груп найбільшим був потенціал вікової групи 15–19-річних, його частка в загальному освітньому потенціалі населення України становила 12,8% [2].

За роки останнього міжпереписного періоду освітній потенціал населення України зменшився на 5,3%. Невелике (на 0,6%) зменшення аналізованого показника мало місце й у міжпереписному періоді 1959–1970 рр. У 1989 р. порівняно з 1979 р. освітній потенціал населення України зріс на 23,2%, у 1979 р. порівняно з 1970 р. – на 25,2%. У динаміці склалася чітко виражена тенденція до зростання часткових освітніх потенціалів населення, якому на вихідну дату виповнилося 60 років і більше, і 40–59 років. Показник часткового освітнього потенціалу населення, якому на вихідну дату виповнилося 0–14 років, у динаміці, навпаки, характеризувалася тенденцією до зменшення. Значення часткового освітнього потенціалу населення, якому на вихідну дату виповнилося 15–39 років, коливалися незначною мірою, проте мала місце тенденція до зниження [2; 9]. Рівень освіти економічно активного населення України в термінах тривалості навчання на момент останнього перепису складав 11,5 років.

Однією з нерозв'язаних проблем української системи вищої освіти є її практична недоступність для сільського населення. Особи з вищою освітою серед міського населення становлять 46,2% (у 1989 р. – 40,5%), а серед сільського – 20,7% (у 1989 р. – 14,1%). Тих, хто не має навіть повної середньої освіти, серед міського населення – 18,9%, сільського – 41,8% (у 1989 р. – 29,7% і 60,6% відповідно).

Саморозвиток в Україні, на жаль, не є поширеним явищем; причинами цього, очевидно, слугують територіально-поселенський чинник, малорозвинутість місцевості (село), обмежений доступ до Інтернет-ресурсів. Водночас доволі значна незабезпеченість населення України перешкоджає реалізації великій масі населення, яка перебуває в скрутному матеріальному становищі, здобувати освіту та постійно оновлювати знання. Як приклад, багато батьків не в змозі надати бажаної освіти дітям, повсякденна заробітчанська праця поглинає людські цінності. Сукупність усіх наведених чинників утворює соціальні бар'єри, які стоять на заваді розвитку освітнього потенціалу в Украї-

ні [6, с. 145]. Такими бар'єрами в нашій країні є і соціальне походження, яке й досі відіграє значну роль у можливості отримання якісної освіти.

У моніторингу 2012 р. особи з початковою освітою найбільш важливими чинниками для досягнення високого соціального становища в нашій країні називали: впливових родичів (40,2% опитаних); заможних батьків (34,7%) і походження з сім'ї з високим соціальним становищем (33,7%). Тобто дані свідчать про наявність соціального обмеження в досягненні високого соціального статусу, оскільки основними названі не придбані, а отримані при народженні якості. Респонденти з середньою спеціальною освітою відзначають ті ж чинники досягнення високого соціального становища: впливові родичі (50,8%), заможні батьки (39,3%), походження з сім'ї з високим соціальним становищем (41,5%), хороше здоров'я (40,4%). Навіть респонденти з повною вищою освітою вважають названі чинники переважно вирішальними: впливові родичі – 51,8%, походження з сім'ї з високим соціальним становищем (45,6%), хороше здоров'я 41,7%. “Держава не ставить мету створити умови рівності освітніх можливостей для дітей різного соціального походження. Навпаки, експансія вищої освіти супроводжується поглибленням сегрегації й стратифікації (за доступом і якістю) закладів освіти всіх рівнів, починаючи з дошкільної... Одним із механізмів створення рівності можливостей... можна вважати запровадження нових інституційних правил вступу до ВНЗ за результатами складання тестів ЗНО. Проте умовність цього заходу очевидна, оскільки рівність можливостей запроваджується до молодих людей, які до цього перебували в зовсім нерівних умовах на попередніх етапах здобуття середньої освіти [12, с. 446].

Така тенденція виникла на початку ХХІ ст. не тільки в Україні, і можна стверджувати, що вона не є випадковою, адже підрахунки демонструють, що “в сучасному світі людський капітал, інвестований у порівняно *невелику еліту*, має значення при створенні інформаційної основи технічного прогресу [13, с. 87].

Розвиток здібностей невеликої кількості дітей матеріально забезпечених батьків загрожує стати альтернативою обов'язковому загальному рівню освіти. Це явище відбувається в багатьох економічно розвинутих країнах світу, де відбір починається ще на етапі зарахування до школи, коли дошкільнят розподіляють на класи “більш здібних” та “менш здібних”, з відповідними курсами навчання. Це, звісно, набагато вигідніше для держави, аніж “тягти” всіх без винятку до певного загальнообов'язкового рівня, адже загальна середня освіта не забезпечує такого різкого економічного зростання, як у менш розвинутих країнах. Але визнаємо, що ця тенденція відбору найздібніших має риси освіти двовікової давнини, коли більша частина суспільства була обмежена в можливостях отримання бажаного рівня якісної освіти. Наразі діти вже на першому ступені знаходяться в нерівних умовах, і ці розбіжності в подальшому тільки поглиблюються. “Освітня експансія доби незалежності, зокрема, значне збільшення місць для навчання у ВНЗ не привело до вирівнювання освітніх шансів, зменшення залежності освітніх можливостей дітей від їхнього соціального походження. Нерівність можливостей здобуття вищої освіти суттєво зросла для дітей порівняно нижче освічених батьків... Ефективні засоби вирівнювання освітніх можливостей не запроваджувалися на всіх рівнях освітньої системи, починаючи з дошкільньої освіти...” [12, с. 456–457].

Як не парадоксально, у столітті, що зветься інформаційним, століттям знань та освіти, диференціація в можливостях отримання елементарної освіти залишається на рівні цілих регіонів. Поряд з успіхами освіти у XXI ст., не можна забувати, що кількість неписьменних у світі нині сягає 1 млрд осіб і продовжує збільшуватися. У Пакистані безграмотні становлять 70,4% населення, у Індії їх налічується 263 млн, у Китаї – 200 млн [8, с. 463].

Водночас дослідники ринку праці доходять висновку, що в Європі та США виникло явище “надмірної освіти”, яке характеризується зниженням віддачі від освіти (додат-

ковий рік навчання пов'язаний, у середньому, зі збільшенням заробітків на 5–15% ; при цьому плата за навчання у ВНЗ постійно зростає в усіх ВНЗ у світі) [4, р. 11–12].

Саме ідея “освіти заради матеріального достатку в майбутньому”, хоча і є виправданою в економічних розрахунках, але відображає останню як набір знань, корисних як фактор ринку праці. Але соціальна цінність освіти набагато більша: суспільна значущість потенціалу людського розуму вища за сукупність природних надр, кліматичних умов, туристичних принад. Таким чином, людський інтелект стає безпосередньою і головною продуктивною силою постінформаційної технологічної ери, а могутність сучасної країни передусім визначається кількісними та якісними показниками національного розуму. Тому навіть вища освіта перестає становити цінність сама по собі, а є лише сходинкою на шляху саморозвитку і формування себе як особистості.

Література

1. *Добреньков В.И.* Фундаментальная социология : В 15 т. Т 8: Социология и образование / В.И.Добреньков, А.И.Кравченко. – М. : ИНФРА-М, 2005.
2. *Хомра О.У.* Освіта населення України у демостатистичному вимірі / О.У.Хомра, Л.А.Москаленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?s=gupr0&issue=2006_1.
3. *Докторович А.Б.* Социологический анализ и методика оценки развития интеллектуального потенциала / А.Б.Докторович // Социология и политология. Вестник Московского университета. Серия 18. – 2012. – № 1. – С. 147–148.
4. *Jerome Bredt and Carlye Sycz* // Education and Economic Growth : A Literature Review. Labour Market Research Unit Department of Education, Training and the Arts. Queensland Government Working Paper No. 50 July 2007.
5. *Морозюк Н.В.* Формування освітнього потенціалу сільських територій / Морозюк Н.В., Гончарук Г.В., Муж М.Б. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum /nvnu_eamb/2011_163_2/11mnv.pdf

6. *Арсенко А.* До питання щодо подолання соціальних бар'єрів на шляху інноваційного розвитку економіки України / А.Арсенко, Н.Толстих // Українське суспільство 1992–2012 стан та динаміка змін. Соціальний моніторинг / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 175–186.

7. *Якість життя населення пострадянських країн у соціологічному вимірі : монографія* / [Бакіров В.С., Ніколаєвський В.Н., Кізілов О.І. та ін.] ; за ред. В.С.Бакірова. – Х. : ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2008. – 216 с.

8. *Кусжанова А.Ж.* Методология выбора национально-региональных стратегий развития образования / А.Ж.Кусжанова, С.П.Иваненков // Философия образования : сб. материалов конф. Серия “Symposium”. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – Вып. 23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://anthropology.ru/ru/texts/gathered/educphil/index.html>

9. www.statinfo.biz

10. *Данилишин Б.* Інтелектуальні ресурси в економічному зростанні: шляхи поліпшення та їх використання / Б.Данилишин, В.Куценко // Економіка України. – 2006. – № 1. – С. 71–72.

11. *Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз : монографія* / за ред. Е.М.Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 328 с.

12. *Оксамитна С.* Новітня доба української освіти / С.Оксамитна, С.Стукало // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 20-х т. Т. 1 : Аналітичні матеріали / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2001. – 576 с.

13. *Мокир Дж.* Дары Афины: исторические истоки экономики знаний // Экономическая социология. – 2012. – Т. 13. – № 4. Сентябрь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ecsoc.hse.ru

14. *Добреньков В.И.* Болонский процесс: привлекательные декларации и императивные инструкции / Добреньков В.И., Жирнов В.Д., Попков В.А. // Социс. – 2011. – №1. – С. 39.

15. <http://www.euedu.org/news/info/113>

16. <http://gtmarket.ru/news>, <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-2011-2012>